

Наталія Кашеварова,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

Національна академія наук України

Інститут історії України

вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

**ЕКОНОМІКО-СТАТИСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ
НІМЕЦЬКИМИ ДОСЛІДНИКАМИ
ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ (1942–1943)**

У статті проаналізовано факти збирання та наукового опрацювання німецькими дослідниками в Україні в період Другої світової війни даних щодо розвитку радянської промисловості у великих промислових регіонах України з початку 1920-х років, а також її функціонування під час окупації з метою дослідження радянського досвіду здійснення індустріалізації, ролі й значення в цьому процесі розбудови промислових регіонів України, створених навколо тодішніх Харкова та Дніпропетровська. Висвітлено основні форми подібного наукового пошуку та збирання інформації щодо економіки й промисловості України та їхні основні результати, передусім пошук й опрацювання фахової літератури, яку можна було знайти в наукових і фахових бібліотеках промислових міст регіону, складання бібліографій, відбір та вивезення подібних матеріалів, опитування керівників підприємств і робітників шляхом анкетування. Визначено, що один з найвагоміших внесків у дослідження промислових регіонів України під час Другої світової війни було зроблено німецьким економістом В. Томсом, деканом факультету суспільно-політичних наук та економіки Гайдельберзького університету (1939–1945). Окреслено перспективи подальших наукових пошуків і досліджень, передусім діяльності В. Томса під час Другої світової війни на окупованих територіях на предмет залучення зібраної ним інформації до наукового обігу, а також пошуку матеріалів з питань економічної статистики, вивезених з України під час війни.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, особливий штаб «Наука», економіко-статистичні дослідження, промислові регіони України, В. Томс.

Друга світова війна як одна з ключових і переломних подій не лише ХХ ст., а й історії людства загалом уже багато десятиліть лишається однією з актуальних тем для досліджень у європейській історичній науці. Водночас і через більше ніж 70 років після війни знаходяться нові джерела, що прояснюють факти, раніше невідомі або досі малодосліджені. Традиційно в центрі уваги українських істориків постає ряд проблем, пов'язаних з військовими діями, демографічними втратами, Голокостом, насиллям на фронті та в тилу, експлуатацією так званих примусових робітників, економічної експансії Третього райху, станом української культури й переміщенням культурних цінностей тощо. Водночас невисвітленими залишається ще багато питань, не таких масштабних або суто прикладних, але важливих не лише для історії України, а й для історії Німеччини, де тема Другої світової війни, особливо – окупації нацистською Німеччиною інших держав, у багатьох аспектах і досі є певною мірою «табуйованою», насамперед через призму питання колективної відповідальності та пам'яті. Одним з таких питань, яке заслуговує на подальше поглиблене вивчення, є робота на окупованій території України німецьких фахівців з різних галузей, її ідеологічне підґрунтя, а також пов'язаний із цим практичний бік цього процесу – збирання ними різноманітних відомостей про різні сфери життя в СРСР і їх практичне використання для поточних потреб у веденні війни та для подальших досліджень. Цим визначається новизна й актуальність нашого дослідження, оскільки ця тематика є малодослідженою як в українській, так і в німецькій історичній науці, а діяльність окремих німецьких фахівців висвітлювалася фрагментарно чи не висвітлювалася взагалі – ані в Україні, ані в Німеччині. Водночас її результати, з одного боку, дають нам додаткову інформацію про період окупації в Україні, з іншого – вони використовувалися окупантами не лише з практичною метою, а і відігравали роль у веденні ідеологічної боротьби Німеччини проти Радянського Союзу, фактично в інформаційній війні.

Окупація України як частини СРСР відкрила нацистам доступ до різноманітних ресурсів окупованих територій, серед яких були як природні ресурси, економічні, промислові, так і людські. Тому важливого для нацистів значення набуло збирання різноманітної інформації про ці ресурси, насамперед економічні, серед яких були й статистичні дані, як для опрацювання для поточних практичних потреб окупантів у межах експансії, так і з метою їх подальшого поглибленого наукового дослідження. Це давало змогу не лише всебічно оцінити, наприклад, стан промисловості УРСР з практичною метою – задля ефективної економічної

експлуатації її потенціалу, зважаючи на перебування на території України кілька великих промислових міст, наприклад тодішні Харків, Дніпропетровськ (нині м. Дніпро), Сталіно (нині м. Донецьк) та ін., що були центрами відповідних великих промислових районів. Це також давало окупантам можливість ближче розглянути й інші, пов'язані із цим сфери життя в СРСР, що загалом відповідало ідеї необхідності дослідження більшовизму в цілому як явища та «головного ворога націонал-соціалізму», так і створення картини того, як відбувалася побудова комунізму в окремо взятій державі – Радянському Союзі, що також доповнювало джерельну базу для ідейної боротьби й пропаганди націонал-соціалізму. Так, у сфері дослідження радянської економіки та промисловості в центрі уваги німців перебували не лише суто технічні аспекти, наприклад рівень розвитку радянської промисловості, її виробничий потенціал, організація функціонування виробничих підприємств, а й соціальна політика (завдяки дослідженню «робочого класу», різних професійних груп), питання професійної освіти і її місце в загальній системі освіти в СРСР.

Тому метою цього дослідження є висвітлення досі маловідомих фактів в історії нацистської окупації України, а саме: однієї зі сторінок вивчення німецькими фахівцями промислового потенціалу українських земель часів окупації, а також запровадження до наукового обігу нових історичних джерел не лише з історії України під час окупації періоду Другої світової війни, насамперед як складової політики освоєння ресурсного потенціалу та його наукового підґрунтя нацистською Німеччиною під час війни щодо окупованих країн, а й історії Німеччини.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності, історизму; використано загальноісторичні методи дослідження – ретроспективний і проблемний, а також джерелознавчі методи.

Сама по собі тема організації збирання нацистами інформації про окуповані території є дуже обширною, як і тема економічної експансії Третього райху в окупованій Україні, його політика у сфері економіки, промисловості та сільського господарства¹⁶. З результатами досліджень останньої теми можна ознайомитися за публікаціями багатьох українських дослідників, серед яких треба виокремити роботи І. Ветрова, який свого часу захистив дисертацію на тему економічної експансії Третього райху в Україні [1, 2], та О. Корзун, у центрі наукових інтересів якої перебуває сільське господарство в Україні в часи окупації та діяльність

---

¹⁶Ця тема виходить за межі нашого дослідження, тому тут не розглядається.

в Україні під час Другої світової війни німецьких дослідників у галузі сільського господарства [3–5].

Серед організацій і структур, що тією чи іншою мірою збирали дані щодо економіки, промисловості та сільського господарства на території СРСР, можна побіжно виокремити кілька груп. Серед них були, наприклад, спеціалізовані структури вермахту та команди, сформовані різними органами на території Третього райху, що рухалися разом з військовими територією СРСР і мали збирати в тому числі культурні цінності, як, наприклад, команда Кюнсберга Міністерства закордонних справ Третього райху. Їхня робота мала оперативний характер і, в основному, полягала в збиранні даних (без подальшого оброблення та застосування), подальшому передаванні їх до спеціалізованих інституцій у райху, а також спеціальних організацій (або ж структур при інших установах загальнодержавного рівня), які діяли на окупованій території України вже за німецької цивільної адміністрації, наприклад до так званого Господарського штабу «Схід» (Wirtschaftsstab Ost)¹⁷ [6], основною метою якого була «експлуатація і використання всіх господарських ресурсів СРСР» [7] та який мав розгалужену структуру, що охоплювала практично всю окуповану територію СРСР.

Але на окупованій території України під час війни діяли й інші структури, діяльність яких ще маловідома українським ученим, не в останню чергу через те, що тривалий час документи цих структур перебували в обмеженому доступі. До того ж певною перешкодою для вітчизняних дослідників виступає німецька мова документів і відсутність знань про місце їх у системі державних органів Третього райху та значення їхньої діяльності. Тому об'єктом нашого дослідження є документи кількох нацистських структур, що під час Другої світової війни працювали в Україні, а саме: Служби уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП та Оперативного штабу Розенберга, а предметом – діяльність

---

¹⁷ Господарський штаб «Схід» (нім.: Wirtschaftsstab Ost), або ж Економічний штаб «Схід» було створено 9 червня 1941 р. на основі так званої Господарської організації «Ольденбург» (нім.: Wirtschaftsorganisation Oldenburg) задля ефективного управління місцевими економічними ресурсами. Він був тісно пов'язаний з Міністерством продовольства та сільського господарства (нім.: Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft), Міністерством економіки (нім.: Reichswirtschaftsministerium), а його співробітники на окупованій території СРСР були також включені до штату Міністерства у справах окупованих східних територій (нім.: Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete).

їхніх співробітників у галузі збирання і використання інформації щодо радянської економіки та промисловості, соціальної політики радянської держави щодо робітників як соціальної групи, що значною мірою була серед підвалин радянської ідеології, використання їх з практичною метою та в ідеологічній боротьбі проти СРСР, а також профспілкового руху в промислово-виробничій сфері.

Служба уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (нім.: *Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*) (далі – Служба Розенберга) – посада А. Розенберга, одного з найвищих керівників Третього райху, і водночас установа, створена ним у структурі НСДАП у 1934 р., що відповідала за різні напрями ідеологічного навчання у НСДАП [8]. З початком військових дій проти СРСР у 1941 р. до України прибули представники А. Розенберга у складі окремої структури – Оперативного штабу Розенберга (нім. *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*), співробітники якого займалися конфіскаціями різних культурних цінностей та збиранням свідчень для ведення ідеологічної боротьби [9, арк. 53–57]. При штабі працювали також так звані наукові співробітники – в основному співробітники Служби Розенберга, які для роботи на окупованих територіях прикріплювалися до Оперативного штабу у складі «зондерштабів» (*Sonderstäbe*, з нім. дослівно «особливі штаби»). Останні не були організаційно прикріплені до стаціонарних структур Оперативного штабу – робочих груп, що працювали в різних містах окупованої частини СРСР (хоча офіційно перебували в структурі Оперативного штабу), а відповідали за тематичні напрями – науку, у тому числі історію та археологію, етнографію, ідеологію та ін. Більшість документів вказаних установ збереглися до нашого часу й доступні для ознайомлення у Федеральному архіві Німеччини (нім.: *Bundesarchiv*) [фонди NS 8 (*Kanzlei Rosenberg*), NS 15 (*Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*) та NS 30 (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*)] і Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України [фонди 3206 («Рейхскомісаріат України»), 3676 («Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей»), КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»)].

Для теми нашого дослідження важливою є діяльність «зондерштабу» «Наука» в окупованій Україні. Уперше його діяльність як окремих

предмет дослідження була згадана нами в публікаціях, присвячених діяльності Оперативного штабу [10, 11]. Особливий штаб «Наука» для роботи на окупованій території СРСР комплектувався із співробітників відомства «Наука» Служби Розенберга, які працювали в «зондерштабі» на постійній основі під час війни та мали особливі доручення з різних наукових тем, і співробітників наукових установ Третього райху та німецьких університетів, що відвідували окуповані території у формі відрядження, на певний обмежений термін і з конкретним дорученням. Серед основних завдань особливого штабу був перегляд науково-дослідних установ та спеціалізованих вищих навчальних закладів, їхніх бібліотек і матеріально-виробничої бази, насамперед з метою відбору спеціальної літератури, що могла стати в нагоді під час війни й посприяти забезпеченню інтересів німецької військової економіки; підтримка німецької науки конфіскованими матеріалами тощо [12; 9, арк. 310]. У межах досліджень також перебувала економіка, насамперед розвиток промисловості та питання підготовки професійних кадрів для промисловості, а також робота профільних науково-дослідних інститутів, що працювали в тісному зв'язку з промисловістю, сільського господарства, медицини, геології, філології, астрономії тощо.

Як правило, співробітники особливого штабу «Наука» працювали за такими основними напрямками: в) обстеження фахових, або спеціалізованих бібліотек, насамперед зібрань профільних інститутів – як науково-дослідних, так і навчальних, бібліотек виробничих підприємств та заводів, експериментальних підприємств, визначення їхнього фізичного стану під час окупації, можливих втрат, а також написання за фактом обстеження звітів і донесень для Оперативного штабу та профільного відомства Служби Розенберга. Тут співробітники «зондерштабу» «Наука» діяли спільно з представниками особливого штабу «Бібліотечна справа» (див., наприклад, донесення О. Гімделя про бібліотеки Харкова, Дніпропетровська, Маріуполя, у тому числі спеціалізованих) [13, арк. 167–185, 363–372; 14, арк. 49–74]; б) відбір найбільш цінної літератури з різних галузей, її конфіскацію та вивезення мали здійснювати співробітники робочих груп Оперативного штабу; в) збирання й укладання відповідних бібліографій з різних тем (наприклад, видань, створених у результаті науково-дослідної діяльності, видань спеціалізованих закладів вищої освіти, у тому числі й захищених дисертаційних праць, статей у наукових журналах тощо). Прикладом останнього може виступати підготовлений співробітниками «зондерштабу» «Наука» перелік видань тодішнього Дніпропетровського гірничого інституту (нині – Національний технічний

університет «Дніпровська політехніка») [15]¹⁸, де видання у переліку систематизовані за різними кафедрами; г) організація поповнення фаховою літературою зацікавлених відомств у Третньому райху (наприклад, Інституту дослідження економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі (він же Інститут економіки східноєвропейських країн, або Інститут економіки Росії та східноєвропейських країн; нім.: Wirtschaftsinstitut für die Oststaaten, Wirtschaftsinstitut für Russland und die Oststaaten), інших структур (наприклад, вищезгаданого Господарського штабу «Схід», з яким в Оперативного штабу була окрема угода щодо опрацювання фахових бібліотек у СРСР; г) написання чи укладання праць аналітично-інформаційного характеру, а також тематичних донесень на різні теми, які готувалися як німцями, так і місцевими фахівцями, залученими німцями до співпраці і яких курували німецькі фахівці. Як приклад можна навести ряд праць, присвячених тогочасному Київському політехнічному інституту (нині – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»), роботі його виробничих підрозділів і підготовці фахівців для роботи в різних галузях радянської промисловості [16], підшивки матеріалів щодо економічного становища в Харкові (із залученням статистичних даних), ряд праць з питань колективізації та індустріалізації в СРСР, також з наведенням статистичних даних – найбільш ґрунтовну працю з теми індустріалізації в СРСР обсягом у понад 700 с. було підготовлено для Оперативного штабу радянським фахівцем з економічної статистики Г. Світтау (Швіттау), що в реферованому вигляді на 30 сторінках було опубліковано в третьому випуску «Інформаційного бюлетеня» за 1944 р. – видання Служби Розенберга [17] тощо. Усі ці праці базувалися на різних джерелах – радянській спеціальній літературі з конкретної теми, даних міських управ, власних результатах обстеження виробничих підприємств і профільних навчальних закладів та розмов з їхніми співробітниками й працівниками тощо.

Найактивніше серед співробітників особливого штабу «Наука» в галузі економіко-статистичних досліджень працював німецький економіст В. Томс (Walter Thoms) (1899–[1994]¹⁹). В. Томс народився у м. Шіппенбайль у Східній Пруссії (нині м. Семпополь у північно-східній Польщі). Вивчав економіку та народне господарство, право, філософію у вищому

¹⁸ Тут і далі при посиланні на архівне джерело вказується лише позиція в тому разі, якщо в справі Федерального архіву Німеччини не проставлена нумерація аркушів.

¹⁹ Дані щодо дати його смерті у різних джерелах різняться: 1992, 1994 та 1995 р., хоча превалює 1994 р.

торговельному училищі м. Кьонігсберг, далі навчався в університетах міст Кьонігсберг, Берлін і Кьольн. У 1932 р. вступив до НСДАП. З 1934 по 1946 р. працював в університеті м. Гайдельберг: у 1933 р. захистив дисертацію й почав працювати асистентом, з квітня 1939 р. по березень 1945 р. був деканом факультету суспільно-політичних наук та економіки того ж університету й штатним професором у галузі економіки та організації виробництва. Тісно співпрацював з Імперським союзом викладачів вищої школи (або Націонал-соціалістичного союзу німецьких доцентів), що був структурною частиною НСДАП; був довіреною особою його керівника. У 1941 р. заснував при Гайдельберзькому університеті Інститут економіки великих регіонів (нім.: Betriebswirtschaftliches Institut Heidelberg), однією з основних цілей якого була економічна інтеграція до райху територій, окупованих нацистською Німеччиною (саме із цим був пов'язаний його інтерес до промислових регіонів окупованої України). З 1945 по 1948 р. був інтернований, а у 1946 р. остаточно звільнений за наказом американських окупаційних сил у Німеччині згідно з програмою денацифікації, після чого з 1948 р. займався науковими дослідженнями як приватна особа, оскільки не зміг повноцінно повернутися до офіційного викладання через свою колишню активну націонал-соціалістичну позицію часів Третього райху. З 1957 по 1966 р. викладав у Вищій економічній школі Мангайма (нині Університет м. Мангайм), тісно співпрацював з Товариством науки, мистецтва та освіти ім. Гумбольдта (нім.: Humboldt-Gesellschaft für Wissenschaft, Kunst und Bildung), у 1976 р. став його віце-президентом [18, с. 848–849; 19, с. 618–619; 20, с. 624].

Постать В. Томса добре відома німецьким дослідникам історії економіки часів націонал-соціалізму та історії Університету м. Гайдельберг, з одного боку, завдяки його викладацькій діяльності та численним науковим публікаціям з питань фінансової звітності, планування, питань функціонування акціонерних товариств тощо, особливо після 1945 р., з іншого – завдяки тому, що за світоглядом В. Томс був переконаним націонал-соціалістом, який, наприклад, поділяв пункти расової теорії, що не могло не позначитися на його науковій позиції за часи Третього райху. Вони визнають, що тогочасний науковий доробок В. Томса позначений певним рівнем суб'єктивності, хоча і відмічають певний його внесок у дослідження економіки й господарства, особливо післявоєнних часів. Водночас про співробітництво В. Томса з Оперативним штабом Розенберга та про результати його поїздки в Україну в 1942 р. у працях німецьких дослідників, насамперед у його біографіях, згадується або дуже побіжно [18, с. 121, 849], в основному про співробітництво В. Томса

з Робочим товариством дослідження світової більшовицької загрози (нім.: Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr), створеного в 1944 р. при Службі Розенберга та в складі якого перебували також і співробітники Оперативного штабу, або ж не згадується взагалі [19, с. 618–619]. Але серед документів Оперативного штабу Розенберга та Служби Розенберга збереглися матеріали, що насамперед висвітлюють діяльність В. Томса в Україні наприкінці літа – восени 1942 р. як співробітника Оперативного штабу, особливого штабу «Наука», який був приписаний до Головної робочої групи «Україна» (далі – ГРГ «Україна») з місцеперебуванням у Києві. Він особисто проявив ініціативу вступити до лав її співробітників, щоб мати право офіційно приїхати на окуповані території та зібрати економіко-статистичні матеріали, потрібні для його наукових досліджень. Із цією метою він також запропонував провести збір матеріалів у формі опитування, щоб за відносно короткий термін в умовах війни та окупації зібрати якомога більший масив інформації. У свою чергу В. Томс отримав зустрічне доручення вже від «зондерштабу» «Наука» – підготувати велику наукову працю про економіку та індустріалізацію в СРСР, джерельною базою якої мали стати зібрані В. Томсом матеріали щодо економіки СРСР на прикладі індустріальних регіонів радянської України, передусім у Харкові, Дніпропетровську, Сталіному, що були центрами промисловості, а також у Запоріжжі. Крім того, усю інформацію з опитування він мав також надати до Управління штабу в Берліні. Якщо самого В. Томса цікавили насамперед статистичні показники розвитку радянської промисловості в межах промислових районів України, то Оперативному штабу ці матеріали були цікаві насамперед у зв'язку з можливістю використання їх у майбутньому в антирадянській пропаганді (наприклад, через призму висвітлення умов життя радянського середньостатистичного робітника в промисловості порівняно з німецьким робітником промисловості або роль колективізації та індустріалізації). Саме тому для Оперативного штабу була важливіша соціальна складова тематики запланованого опитування.

Серед архівних матеріалів Оперативного штабу збереглася особова справа В. Томса та його листування з керівником ГРГ «Україна» І. Антоном щодо результатів проведеної роботи з опитування керівників українських підприємств і їхніх робітників [21, арк. 60–80; 22, арк. 114], листування ГРГ «Україна» з Управлінням штабу в Берліні щодо запланованої В. Томсом акції з опитування в Харкові та Дніпропетровську [23, арк. 174–191], примірники розроблених В. Томсом опитувальних листів тощо, а також документи особливого штабу «Наука» й ГРГ «Україна»,

у яких фігурує В. Томс і його робота в Україні. У документах В. Томса також зазначено дати, коли він мав право офіційно перебувати в Україні з робочим дорученням як співробітник «зондерштабу» «Наука» – з початку серпня 1942 р. до 31 жовтня того ж року [21, арк. 77, 80].

Першу партію опитувальних листів, спочатку для Харкова, було розроблено й надруковано в першій половині вересня 1942 р. (це було 300 пр. бланків для підприємств та 1 тис. – для їхніх робітників). Далі акція мала бути поширена на Дніпропетровськ. Оскільки В. Томс не міг провести в Україні кілька місяців поспіль через свою зайнятість, йому мали допомагати два співробітники ГРГ «Україна» – Б. Сколауде та К. Паффен. Далі В. Томс мав самостійно відвідати міста опитування, упорядкувати та оцінити заповнені анкети. Він планував забрати всі матеріали до університету в Гайбельберзі, де здійснити їх наукове опрацювання, тим більше що для опрацювання заповнені анкети спочатку потрібно було перекласти німецькою мовою [23, арк. 174]. У листі Б. Сколауде від 25 липня 1942 р., який улітку того ж року в складі робочої групи «Східна Україна», яка була підпорядкована ГРГ «Україна», працював у Дніпропетровську та готувався до приїзду В. Томса й проведення опитування, зазначено, що анкета для опитування має бути побудована так, щоб «охопити собою все життя та відносини працюючих в Україні» і робітників усіх професійних груп. Як уже було зазначено, крім збирання суто економічних і статистичних відомостей, передбачалося збирання даних щодо соціальної політики: «...теорія російської соціальної політики достатньо відома у райху за книгами та брошурами, ця акція має показати справжнє обличчя більшовизму» [23, арк. 181]. Акція мала тривати близько двох місяців восени 1942 р. (хоча насправді тривала й у 1943 р.) й охопити дві групи: а) підприємства (заводи, фабрики тощо), орієнтовно від 700 до 1 тис., причому перевага надавалася тим підприємствам, що працювали безперервно не менше 15 років, відомості щодо них мав заповнювати керівник підприємства разом з найстаршими і найдосвідченішими робітниками; б) окремих робітників з різних галузей. Планувалося опитати в середньому від 20 до 25 тис. осіб. Перша анкета (бланк мав 3 с.) мала містити всі дані про підприємство, починаючи з 1922 р.: структура, кількість працівників і їхній соціально-віковий склад, умови оплати праці, соціальне забезпечення, робочий час, результати роботи підприємства по роках тощо, а також в окремому підрозділі мала бути висвітлена партійна робота на підприємстві. Друга анкета (бланк мав 5 с.), призначена для робітника, була більш деталізованою, містила, крім професійних, навіть ряд питань щодо соціально-побутових умов прожи-

вання робітника, наприклад скільки і яких продуктів харчування може собі придбати (чи отримує) працівник на тиждень, де, як і з ким проживає, чи має в помешканні ванну (зауважимо, що у 1930–1940-х років не лише сама ванна, а й окрема ванна кімната була предметом розкоші, нерідко її не було навіть у квартирах у великих містах), як проводить свій вільний час. Велика увага в анкеті також приділялася тому, як робітник оцінює економічну політику СРСР, починаючи з початку 1920-х роках, у тому числі роль НЕПу, колективізації та ролі в цьому органів НКВС²⁰ – у такий спосіб в анкеті була закладена явна ідеологічна складова.

У звіті особливого штабу «Наука» за 1942 р. від 6 січня 1943 р. зазначено: «Проф., д-р Томс, Гайдельберг, фахівець у галузі економіки та організації виробництва, у межах виконання свого доручення шляхом огляду підприємств, розмов з різними керівниками та акції з опитування зібрав документи для своїх економічних і соціально-політичних досліджень радянських підприємств» [24, арк. 267]. Але, на жаль, у документах немає точних й остаточних цифр щодо результатів проведеного опитування, скільки анкет із 25 тис., які планувати надрукувати, у підсумку було заповнено та через ГРГ «Україна» надіслано В. Томсу й до Управління штабу. У листуванні зустрічаються лише окремі цифри – кількість заповнених анкет, що пересилаються станом на конкретну дату. Наприклад, у листі від 19 лютого 1943 р. від ГРГ «Україна» В. Томсу зазначено, що йому надсилаються ще дев'ять анкет на підприємства та дев'ять особових анкет [21, арк. 74], від 13 березня 1943 р. – 18 анкет з Дніпропетровська та Харкова (не виключено, що тут ідеться про ті самі анкети, що й у листі від 19 лютого), у листі від 31 серпня 1943 р. – одна анкета від підприємства і вісім анкет – окремих працівників підприємства з лиття чавуну на Хортиці [21, арк. 63, арк. 71–71 зв.], а в листі самого В. Томса до ГРГ «Україна» від 21 серпня 1943 р. вказано, що він отримав інформацію, що 48 анкет було заповнено робітниками на заводі з виробництва алюмінію в Запоріжжі [21, арк. 64] та надіслані до Дніпропетровська для того, щоб звідти їх направили до Києва й далі – уже на адресу самого В. Томса, але останній їх так і не отримав. Водночас поки що нами, на жаль, не знайдено інформації щодо того, скільки всього анкет з обох груп було заповнено, як не було знайдено серед матеріалів Оперативного штабу та Служби Розенберга безпосеред-

---

²⁰ Детальніше щодо структури анкет див.: Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. С. 173–174.

ньо заповнених анкет. При цьому треба також зважати на те, що, як свідчить листування, цьому процесу в 1943 р. завадили спочатку бої за Харків у лютому 1943 р., евакуація німецьких установ на Захід восени 1943 р. – цей процес було перервано, а також особисті непорозуміння між самим В. Томсом і керівництвом особливого штабу «Наука» через те, що В. Томс вважав, що «зондерштаб» «Наука» недостатньо займається питаннями збирання матеріалів з економіки та статистики [21, арк. 66–68].

Таким чином, залишається відкритим питання про те, чи використав В. Томс економіко-статистичні матеріали з України у своїх працях і як саме, а також питання про те, скільки подібних матеріалів було зібрано ним в Україні, скільки з них потрапило до Німеччини та було опрацьовано, зважаючи на те, що опитування таки відбувалося, що зафіксовано в документах Оперативного штабу. Пошук цих матеріалів залишається актуальним для українських дослідників і є перспективним напрямом наукових пошуків в архівах Німеччини, куди ці матеріали могли потрапити, оскільки вони є цінним джерелом щодо стану промислових підприємств України не лише часів війни та окупації, а й загалом з початку 1920-х років. Навіть якщо збереглося б лише кілька десятків подібних анкет, зважаючи на їхній великий обсяг та інформаційну насиченість, а також інформацію щодо соціальної політики в СРСР і соціально- побутових умов життя робітників України, це могло б доповнити історію України часів Другої світової війни, а також стати певним внеском і в дослідження в інших суміжних сферах – в історії економіки, промисловості та народного господарства України.

Список бібліографічних посилань

1. Ветров І. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 1999. 22 с.
2. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. Київ : Четверта хвиля, 2000. 231 с.
3. Корзун О. В. Науково-дослідні сільськогосподарські установи України в період окупації під час Другої світової війни: загальний огляд проблеми. *Наук. зап. [Вінн. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського]. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 23. С. 96–102.
4. Корзун О. В. Вивчення німецькими вченими сільськогосподарського потенціалу українських земель під час Другої світової війни. *Гілея : наук. вісн.* 2019. Вип. 141 (1). С. 75–80.

5. Корзун О. В. Діяльність Науково-дослідного центру Півдня України, створеного німецькою окупаційною владою, як куратора сільськогосподарських наукових установ (1941–1944). *Історія науки і біографістика*. 2019. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_2_13.

6. Müller R.-D. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. Boppard am Rhein : Boldt, 1991. 671 S.

7. Wirtschaftsstab Ost 1941–1944: virtuelle Ausstellung. *Bundesarchiv*. URL: <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Virtuelle-Ausstellungen/Wirtschaftsstab-Ost-1941-1944/wirtschaftsstab-ost-1941-1944.html>.

8. Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München : R. Oldenburg Verlag, 2006. 373 S. <https://doi.org/10.1524/9783486595543>.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 59.

10. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. 552 с.

11. Кашеварова Н. Г. Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943 гг.). *Б-ки нац. акад. наук: проблемы функционирования, тенденции развития*. 2005. Вып. 3. С. 298–316.

12. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 141.

13. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 33.

14. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 225.

15. Bundesarchiv Berlin, NS 30/93.

16. Bundesarchiv Berlin, NS 30/85.

17. Bundesarchiv Berlin, NS 30/5.

18. Mantel P. Betriebswirtschaftslehre und Nationalsozialismus. Eine institutionen- und personengeschichtliche Studie. Wiesbaden : Gabler Verlag / GWV Fachverlage GmbH, 2009, 926 S.

19. Drüll D. Heidelberger Gelehrtenlexikon 1933–1986. Berlin ; Heidelberg, 2009, 714 S. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-70760-5>.

20. Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2003. 731 S.

21. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 104.

22. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 326.

23. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 42.
24. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 215.

References

1. Vetrov, I. (1999). Ekonimichna ekspansia «tretioho reikhu» ta promyslovist Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Economic expansion of the «Third Reich» and Ukrainian industry during the Second World War]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Vetrov, I. (2000). Ekonimichna ekspansia «tretioho reikhu» v Ukraini 1941–1944 rr. [Economic expansion of the Third Reich in Ukraine in 1941–1944]. Kyiv: Chetverta khvyliia [in Ukrainian].
3. Korzun, O. (2015). Naukovo-doslidni silskohospodarski ustanovy Ukrainy v period okupatsii pid chas Druhoi svitovoi viiny: zahalnyy ohliad problem [Agricultural research institutions of Ukraine during the occupation during the Second World War: a general overview of the problem]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universitetu imeni Mykhaila Kotsiubinskoho]. Serii: Istorii – Scientific Notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky]. History series*, issue 23, pp. 96–102 [in Ukrainian].
4. Korzun, O. (2019). Vyvchennia nimetskimi vchenymy silskohospodarskoho potentsialu ukrainskykh zemel pid chas Druhoi svitovoi viiny [German scientists study the agricultural potential of Ukrainian lands during the Second World War]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin*, issue 141 (1), pp. 75–80 [in Ukrainian].
5. Korzun, O. (2019). Diialnist Naukovo-doslidnoho tsentru Pivdnia Ukrainy, stvorenoho nimetskoiu vladoiu, iak kuratora silskohospodarskykh naukovykh ustanov (1941–1944) [Activities of the Research Center of the South of Ukraine, established by the German occupation authorities as a curator of agricultural research institutions (1941–1944)]. *Istorii nauky i biohrafistyka – History of Science and Biography*, issue 2. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_2_13 [in Ukrainian].
6. Müller, R.-D. (1991). Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. Boppard am Rhein: Boldt [in German].
7. Wirtschaftsstab Ost 1941–1944: virtuelle Ausstellung. *Bundesarchiv*. Retrieved from <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Virtuelle-Ausstellungen/Wirtschaftsstab-Ost-1941-1944/wirtschaftsstab-ost-1941-1944.html> [in German].

8. Bollmus, R. (2006). Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. <https://doi.org/10.1524/9783486595543>. München: R. Oldenburg Verlag [in German].
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 59 [in Ukrainian].
10. Kashevarova, N. (2014). Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945) [The ERR activities on the Nazi Ostraum study (1940–1945)]. Pt. 1: Dzhereloznaveche doslidzhennia [Source Study]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
11. Kashevarova, N. (2005). Deiatelnost zonderstaba «Nauka» Operativnogo shtaba reikhsliaitera Rosenberga po konfiskatsii nauchnykh uchrezhdenii Ukrainy (1941–1943) [Activity of the Sonderstaff «Science» of the Reichsleiter Rosenberg's Operational Headquarters on the confiscation of valuables from scientific institutions of Ukraine (1941–1943)]. *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: problemy funktsionirovaniia, tendentsii razvitiia – Libraries of National Academies of Sciences: Problems of Functioning, Development Trends*, issue 3, pp. 298–316 [in Russian].
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 141 [in German].
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 33 [in German].
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 225 [in German].
15. Bundesarchiv Berlin, NS 30/93 [in German].
16. Bundesarchiv Berlin, NS 30/85 [in German].
17. Bundesarchiv Berlin, NS 30/5 [in German].
18. Mantel, P. (2009). Betriebswirtschaftslehre und Nationalsozialismus. Eine institutionen- und personengeschichtliche Studie. Wiesbaden: Gabler Verlag / GWV Fachverlage GmbH [in German].
19. Drüll, D. (2009). Heidelberger Gelehrtenlexikon 1933–1986. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-70760-5>. Berlin; Heidelberg [in German].
20. Klee, E. (2003). Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag [in German].
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia

Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 104 [in German].

22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 4. Unit 326 [in German].

23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 42 [in German].

24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. Fond 3676. Inventory 1. Unit 215 [in German].

Стаття надійшла до редакції 05.01.2020.

Nataliya Kashevarova,

PhD (History), Senior Researcher,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Institute of History of Ukraine
4 Hrushevsky St., Kyiv 01001, Ukraine,
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

**Economic and Statistical Research of the Ukrainian Industrial Regions
by the German Researchers during the Occupation (1942–1943)**

The article analyzes the facts of the collecting the data on the development of the Soviet industry in Ukrainian industrial areas by the German researchers in Ukraine during the World War II and its further processing. The primary focus of this economical and statistical researching was on evolution of the Soviet industry since the early 1920 s and its functioning in Ukraine during the Nazi occupation. The main purpose was the investigation of the Soviet experience of industrialization, the role and the significance of the industrial areas created around the Ukrainian cities of Kharkiv and Dnipropetrovsk. The forms of the collecting of the information about economics and industry of Ukraine and its main results are characterized: review of the special literature and bibliographies in local libraries in occupied Ukraine, and questionnaire studies for the purpose of gathering information from directors of enterprises and workers. It has been established that the significant contribution to these studies of the Ukrainian industrial areas during the World War II has been made by German economist Walter Thoms, the dean of the Faculty for public policy and economics at the Heidelberg University in Germany (1939–1945). Problems of the Soviet enterprises functioning, social welfare of the Soviet industry workers and their professional education were a major focus of his academic interest. W. Thoms prepared two questionnaires for the survey

in Kharkiv and Dnipropetrovsk. The survey findings were to be processed at the University of Heidelberg after the war. Directions for future research have been set, first of all the activities of W. Thoms during World War II in the occupied territories, as well as the search for materials on economic statistics that have been brought out of Ukraine during World War II.

Keywords: World War II, occupation, Führer Commissioner for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP, Sonderstab Wissenschaft, economic and statistical research, Ukrainian industrial regions, Walter Thoms